

Frøyhov, S. E. (2024). Kunstige venner og digitale spøkelser: Om autentisitet, tillit og forpliktende relasjoner i digitale tider. I A. M. Bjørgen, Y. Fritze & G. Haugsbakk (Red.), *Mediepedagogikk: Kritiske refleksjoner om medier i undervisning og samfunn* (s. 69–89). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa400404>

Kapittel 4

Kunstige venner og digitale spøkelser

*Om autentisitet, tillit og forpliktende relasjoner
i digitale tider*

Steffen Egge Frøyhov

SAMMENDRAG: Kapitlet omhandler mellommenneskelige relasjoner i digital kommunikasjon og forbindelser mellom menneske og samtalerobot. Refleksjoner er forankret i perspektiver fra nærhetsetikken, en moralfilosofisk posisjon som tar utgangspunkt i mellommenneskelige møter, samt mediesosiologiske drøftinger av Sherry Turkle. Sentrale mediepedagogiske spørsmål drøftes: Hvordan kan digital kommunikasjon og forbindelser med samtaleroboter påvirke autentisitet og mellommenneskelig tillit? Er det vanskeligere nå enn før den digitale kommunikasjonsteknologien ble en del av hverdagen, å oppdage autentiske trekk hos andre og ha tillit til dem? Det argumenteres for at tillit vil kunne svekkes når vi kommuniserer digitalt ettersom det ligger en usikkerhet rundt simuleringsgraden i digitale samtaler. Slik kan det bli mer utfordrende å vite om de vi kommuniserer med, er autentiske. Relasjoner med samtaleroboter trekkes inn i denne sammenhengen. Kan de tilfredsstille våre behov for tilhørighet, nærhet og vennskap, eller trues dype mellommenneskelige relasjoner av interaksjoner med samtaleroboter? Det argumenteres for at de mangler sentrale menneskelige egenskaper som skiller maskin fra menneske: Empati, intuisjon og tillit er blant disse. Digital kommunikasjon kan også endre måten vi forholder oss til hverandre på. Eksempler som ghosting og netthets benyttes for å illustrere disse relasjonelle endringene.

NØKKEWORD: digital kommunikasjon, samtalerobot, relasjoner, autentisitet, tillit

ABSTRACT: This chapter discusses interpersonal relations in digital communication and connections between humans and chatbots. It draws upon perspectives from closeness ethics, a moral-philosophical position based on interpersonal relations, and media-sociological discussions by Sherry Turkle. Key media pedagogical questions are explored: How can digital communication and connections with chatbots affect authenticity and interpersonal trust? With the integration of digital communication technology into our daily lives, is it more challenging to recognise authentic qualities in others and trust them? The argument put forth suggests that trust may be compromised when communicating digitally due to uncertainty surrounding the degree of simulation involved in digital conversations. Consequently, it becomes increasingly challenging to determine the authenticity of the individuals we interact with. This discussion also incorporates the relations we form with chatbots. Can chatbots satisfy our need for belonging, closeness, and friendship, or do they pose a threat to deep interpersonal connections? The argument posits that chatbots lack fundamental human attributes, such as empathy, intuition, and trust, that differentiate machines from humans. Furthermore, digital communication can reshape the way we relate to each other. Examples like ghosting and online hate speech are utilised to illustrate these changes in our relational dynamics.

KEYWORDS: digital communication, chatbot, relations, authenticity, trust

Innledning

The first duty in life is to be as artificial as possible. What the second duty is no-one has as yet discovered.

Wilde, 1894/1971, s. 433

I lang tid har det eksistert kritiske holdninger til fenomener som autentisitet og tillit, som Oscar Wildes sitat illustrerer. Dette kapittelets hovedanliggende er imidlertid å bidra i en kritisk drøfting over fenomenene knyttet til relasjoner i det digitale rom. I dagens samfunn blir kommunikasjon i økende grad mediert digitalt, noe som gjør oss mer tilgjengelige for hverandre enn noen gang. Samtidig har vi alltid mulighet til å være ansiktsløse og filtrerte i vår digitale kommunikasjon. Dette gjør det mulig for oss å skjule oss for hverandre og inngå eller avslutte forpliktelsesløse relasjoner uten store konsekvenser.

Samtaleroboter blir stadig mer avanserte og imiterer menneskelig kommunikasjon på en tilsynelatende autentisk måte. De benyttes i akademisk skriving, der eksamensoppgaver oppnår gode resultater og er vanskelig å avsløre (Hystad, 2023). En mer inngripende utvikling er at mange nå betrakter samtaleroboter som venner (Brandtzæg et al., 2022) og skal benyttes som terapeuter innen helsesektoren (Fiske et al., 2019). Vi vet fremdeles relativt lite om utviklingen av samtaleroboter, bortsett fra at den skjer i et høyt tempo. I vårt samfunn er det ikke uvanlig at ny teknologi først møtes med entusiasme, etterfulgt av en form for moralsk panikk. De etiske spørsmålene knyttet til samtaleroboter er komplekse, og det vil være utfordrende å komme frem til klare konklusjoner. Likevel er det avgjørende at vi retter et kritisk søkelys mot denne utviklingen og ikke lar den skje uten retningslinjer eller kontroll. Dette kapittelet tar opp noen av de etiske problemstillingene vi står overfor i møte med digital kommunikasjonsteknologi, med det overordnede målet å bidra til en forståelse av hvordan vi kan dra nytte av teknologien. Det argumenteres for at teknologien har potensial til å endre mennesker fundamentalt, og i den forstand berører kapittelet også noen sentrale danningsspørsmål i vår digitale tidsalder. Bruken av begrepet *kritisk* her er ikke ment i en negativ forstand, men i ordets opprinnelige betydning, som innebærer å skille mellom ulike ting.

Verdenssamfunnet har blitt mer komplekst. Økende mangfold, mobilitet og medierte interaksjoner som følge av globaliseringen har ført til en raskt voksende sosiokulturell kompleksitet (Leppänen et al., 2015, s. 1). Disse fak-

torene kan ha skapt nye betingelser for autentisitet og tillit. Kan det være vanskeligere nå enn før den digitale kommunikasjonsteknologiens inntreden i våre liv å oppdage autentiske trekk hos andre og ha tillit til dem? Dersom dette er tilfellet, kan det påvirke oss fundamentalt og endre hvordan vi relaterer oss til hverandre. Derfor drøftes sentrale aspekter som kan ha påvirket utviklingen, og eksempler knyttes til relevante teoretiske perspektiver. Nærhetsetisk tenkning, en moralfilosofisk tilnærming som tar utgangspunkt i møtet mellom mennesker, blir spesielt vektlagt i dette kapittelet. Det vil også inkludere refleksjoner fra mediesosiologen Sherry Turkle, som har fulgt utviklingen av digital kommunikasjon i flere tiår og formidler de problematiske sidene ved teknologien, med spesielt fokus på samtaleroboter.

I kapittelet drøftes trekk ved digital kommunikasjonsteknologi generelt, men det er viktig å presisere at digital kommunikasjon ikke er det samme for alle. Noen vil ha større nytte og glede av å kommunisere digitalt enn andre. Et eksempel på dette er restriksjonene under koronapandemien, der mange opplevde at de ikke hadde mulighet til å møtes fysisk, og derfor hadde stor glede av å kommunisere digitalt. NRKs dokumentarartikkel om Mats Steen (Schaubert, 2019) berørte mange, og er enda et eksempel. Mats, som var bundet til rullestolen på grunn av en muskelsykdom, opplevde stor verdi i digitale fellesskap han deltok i, der hans fysiske verden ble begrenset av sykdommen. Ettersom digital kommunikasjonsteknologi nå er en sømløst integrert del av de flestes hverdag, kan ikke etikken holdes utenfor det digitale rom. Dermed har kapittelet et etisk normativt utgangspunkt, og i kapittelet stilles det et gjennomgående refleksjonsspørsmål:

- Hvordan kan digital kommunikasjon og forbindelser med samtaleroboter påvirke autentisitet og mellommenneskelig tillit?

Refleksjonsspørsmålet diskuteres altså gjennom to spor: mellommenneskelig digital kommunikasjon og forbindelser mellom mennesker og samtaleroboter. Først presenteres hva nærhetsetiske perspektiver innebærer og har til felles. Deretter drøftes hvordan de kan bidra til refleksjoner rundt autentisitet og tillit i vår digitale tid. Når nærhetsetiske perspektiver diskuteres, er fokuset på forskjellene i mellommenneskelige møter i det digitale og det fysiske rom. Videre utforskes noen kritiske aspekter ved forholdet mellom mennesker og samtaleroboter, med fokus på personaliserte og performative vennskap,

samt bruk i terapi. Det er viktig å bemerke at det er spesifikt samtaleroboter og ikke kunstig intelligens generelt som omtales. Det fremheves fem nyanser ved mennesket og mellommenneskelige relasjoner som samtaleroboter ikke kan simulere. Nærmere avslutningen av kapittelet rettes oppmerksomheten tilbake til mellommenneskelige relasjoner og hvordan digital kommunikasjon kan endre måten vi forholder oss til hverandre på. Eksempler som brukes, inkluderer *ghosting* (å bryte kontakt uten forklaring) og netthets. Begrepet *digitale spøkelser* i tittelen refererer til førstnevnte fenomen. Til slutt oppsummeres refleksjonene som er presentert, og det gis en oversikt over hvilke mediepedagogiske problemstillinger kapittelet kan bidra til å bli sett nøyere på i tiden fremover.

Nærhetsetikk og digital kommunikasjon

Nærhetsetikken er ingen enhetlig eller ferdig utarbeidet moralfilosofisk posisjon, men tenkere som plasseres under paraplyen, har til felles at de tar utgangspunkt i det mellommenneskelige møtet. Filosofene Knud E. Løgstrup og Emmanuel Lévinas er sentrale nærhetsetikere, og begge drøfter fenomener som er grunnleggende menneskelige. Derfor kan deres perspektiver bidra til å forstå vår samtidskontekst, selv om de ikke direkte har reflektert over digital kommunikasjonsteknologi og dens virkning på mennesker.

Utviklingen av digital kommunikasjonsteknologi skjer raskt. Med økende bruk av smarttelefoner, sosiale medier og samtaleroboter kan det være behov for en oppfølging av nærhetsetisk tankegods for våre digitale tider. Først følger en presentasjon av Løgstrups perspektiver, der den etiske fordring og suverene livsytringer står sentralt.

Løgstrup og det forpliktende møtet

I *Den etiske fordring* formulerer Løgstrup kjernen i nærhetsetikken. Han uttrykker i et av sine mest kjente sitater dette: «Den enkelte har aldri med et annet menneske at gjøre uden at han holder noget af dets liv i sin hånd». (Løgstrup, 1956/2010, s. 25)

Løgstrup argumenterer dermed for hvordan moral og etikk ligger i det mellommenneskelige møtet. Vi er viklet inn i hverandres liv og er gjensidig avhengige og ansvarlige for hverandre. I møtet med et annet menneske stilles vi foran den etiske fordring, ifølge Løgstrup. Dette er vår menneskelige moralske forpliktelse overfor andre. Denne fordringen eksisterer uavhengig av våre eller den andres uttalte ønske (Vetlesen & Nortvedt, 1996, s. 174), og kan betraktes som en holdning som ligger til grunn for all vår handling og samhandling. Løgstrup kaller disse grunnleggende menneskelige vilkårene for *suverene livsytringer* og understreker betydningen av tillit:

Den andens persons nærvær kalder den første persons tillid og oprigtighet [sic] frem, den anden persons ulykke kalder den første persons barmhjertighet frem. I de umiddelbare forhold mellem person og person fullbyrdes de suveræne livsytringer. (Løgstrup, 1993, s. 22)

Løgstrup formidler hvordan de grunnleggende vilkårene realiseres i det umiddelbare møtet mellom mennesker. Møtet er forpliktende, og tillit fremkalles, uttrykkes og opprettholdes gjennom det. Samtidig påpeker Løgstrup at tillit innebærer en risiko. Kommunikasjonen mellom mennesker innebærer alltid en sårbarhet, den består alltid i å våge seg fram for å bli imøtekommet (Løgstrup, 1956/2010, s. 27). Denne risikoen er nødvendig for at forholdet av tillit kan fremkalles og opprettholdes i relasjonene.

I vår samtid kan det argumenteres for at digital kommunikasjon ikke innebærer det samme som et fysisk møte. Dette har betydelige konsekvenser for hvordan vi kan tolke Løgstrups nærhetsetiske perspektiver i en digital tidsalder. Om vi tar Løgstrups sitat bokstavelig, kan det bety at vi aldri kan ha tillit til hverandre når vi kommuniserer digitalt. Imidlertid hevder Løgstrup at de suverene livsytringene er fundamentale for menneskelivet, og dermed kan tillit eksistere uavhengig av skillet mellom det umiddelbare fysiske møtet og den digitale kommunikasjonen. Disse grunnleggende vilkårene er alltid til stede i våre liv og møter med andre mennesker, uavhengig av hvordan møtet medieres.

Likevel utfordrer digital kommunikasjon kjerneprinsippene i Løgstrups nærhetsetikk, da den bryter med en tradisjonell oppfatning av hva et umiddelbart møte kan være. Mennesker har i lang tid kommunisert på avstand fysisk, gjennom brev og sendebud. I dag bruker vi også digitale kommunikasjonsfor-

mer som e-post og chat. Filosof og nærhetsetiker Arne Johan Vetlesen påpeker i sitt kapittel «*Det forpliktende møtet*» (2003) at kontakt gjennom e-post preges av en svak gjensidighet sammenlignet med det sterke gjensidighetsforholdet i det fysiske møtet. Han argumenterer for at i det fysiske møtet reagerer partene kontinuerlig verbalt og kroppslig på hverandres initiativer og responser. Dette skaper en vedvarende berøring og påvirkning. I digitale møter, derimot, velger deltakerne når de skal reagere, og det åpner for refleksjon og overveielser før responsen gis. Derfor kan spontanitet og direkthet, som kjennetegner det umiddelbare fysiske møtet, være truet, hevder han (Vetlesen, 2003, s. 83–84).

Det er imidlertid viktig å bemerke at e-post ikke er den eneste formen for digital kommunikasjon i dag. Mange benytter videomøter med kamera og mikrofon, der en umiddelbar opplevelse formidles over fysisk avstand. I slike møter kan vi ikke alltid foreta reflekterte overveielser før vi responderer. I tillegg gir videomøter muligheter til å lese kroppsspråk og ansiktsuttrykk. Derfor er trusselen mot spontanitet og direkthet ikke like tydelig i videomøter som med e-post.

Vetlesens refleksjoner er verdifulle, ettersom mange fremdeles benytter e-post og chat som kommunikasjonsform, der vi har mulighet til å overveie svar. Dermed kan det argumenteres for at det kan ligge en trussel mot spontanitet og direkthet i vår digital kommunikasjon, men at denne vil avhenge av hvilket medium vi benytter. Likevel er det flere aspekter ved digital kommunikasjon som kan true spontanitet, ikke bare hastigheten på kommunikasjonsutvekslingen. For eksempel kan det være begrensninger i å oppfatte og formidle følelser, kroppsspråk og subtile nyanser, som er en naturlig del av det fysiske møtet. I tillegg kan det være lettere å skjule eller vri sannheten i digitale kommunikasjonskanaler, noe som kan undergrave autentisitet og tillit i relasjoner. For å utforske dypere årsaker til hvordan digital kommunikasjon påvirker autentisitet og tillit, kan Lévinas' nærhetsetikk med fokus på den andres ansikt være et formålstjenlig utgangspunkt.

Lévinas og den andres ansikt

Lévinas betegner *den andre* som kjernen i etikken. Dette kommer tydelig frem i *Totalitet og uendelighet* (Lévinas, 1961/1996). Ifølge ham har den andres ansikt en spesiell betydning for våre moralske evner, fordi det motsetter seg vår besittelse og makt:

Ansigtet, som endnu er en ting blant tingene, bryder gennem den form, der afgrænser det, hvilket konkret betyder, at ansigtet taler til mig og opfordrer mig til at indgå i et forhold, der ikke har noget til fælles med en magt, der udøves, om den så er nydelse eller erkendelse. (Lévinas, 1961/1996, s. 194)

Når vi får øyekontakt med et annet menneske, er det sjelden for å observere øynene. Å gjøre det kan føre til at vi gjør den andre til en gjenstand og hindrer den personlige relasjonen. Dermed kan man si at ansiktet viser mer enn det som kan sanses, og det er mer enn det som viser seg, slik Lévinas-tolker Peter Kemp formidler i *Det uerstattelige* (1996). Ansiktet er forsvarsløst, utsatt og truet, som om det ligger åpent for enhver form for misbruk. Likevel er det ansiktet som etisk sett forbyr oss å misbruke (Kemp, 1996, s. 101). Slik argumenterer Lévinas for at ansiktet ikke har noe innhold vi kan sette i system, det går utover det vi kan begripe (Lévinas, 1961/1996, s. 195). Samtidig er det ikke kun en nærhetsetisk eller filosofisk betraktning at vi påvirkes av øyekontakt. Flere forskningsfunn kan vise at øyekontakt har biologisk og instinktiv betydning for mennesker. Øyekontakt påvirker og påvirkes av blant annet hormonsystemet og vår tiltrekning til hverandre (Jones et al., 2006; Leknes et al., 2013; Spiers & Calne, 1969).

Lévinas' filosofiske perspektiver på den andres ansikt kan derfor være viktig i vår moralske forpliktelse overfor andre, og ansiktet blir en grunnleggende base for etikken. Ettersom vi alltid har mulighet til å være filtrerte eller ansiktsløse når vi kommuniserer digitalt, kan det derfor være et verdifullt utgangspunkt for å reflektere over autentisitet og tillit i digital kommunikasjon. Det betyr imidlertid ikke nødvendigvis at vi faktisk velger å være filtrerte eller ansiktsløse. Et annet interessant aspekt ved spesielt videomøter er at vi stadig blir konfrontert med vårt eget ansikt. Likevel har vi alltid mulighet til å slå av kameraet, slik at vi skjules foran skjermen. Det kan derfor stilles spørsmål ved hvorvidt vi gjennom digital kommunikasjon kan oppnå den samme graden av nærhet og autentisitet som i fysisk kommunikasjon, der øyekontakt og den andres ansikt spiller en viktig rolle.

Etikkdidaktiker Jo Magne Vestøl har tolket og kontekstualisert Lévinas' tekster med utgangspunkt i digital kommunikasjon. Han beskriver det digitale rom som simulerte omgivelser og stiller spørsmålet i *I ansiktets fravær* (2006) om disse simulerte betingelsene usynliggjør etikken som fenomen. Han påpeker at våre etiske normer er utviklet for å regulere tradisjonelle fysiske

og sosiale forhold, og spør hvor gyldige disse normene er når sosiale forhold utspiller seg innenfor simulerte omgivelser (Vestøl, 2006, s. 166–167).

Lévinas' distinksjon mellom *sigen* og *det sagte* kan hjelpe oss å utforske dette spørsmålet. *Sigen* representerer den levende og bevegelige formen for kommunikasjon i det umiddelbare møtet, mens *det sagte* refererer til det ubevegelige, språklig fikserte (Lévinas, 2000, s. 191). Vestøl beskriver *sigen* som en form for kommunikasjon som går forut for språket, mens *det sagte* kan betraktes som en frosset, indirekte form som kun inneholder sporet av den andre (Vestøl, 2006, s. 173). *Det sagte* vil dermed alltid være en reduksjon av *sigen*, en filtrering av ansiktet. Vestøl argumenterer for at begrepet *spor* er motsigelsesfylt og sentralt for å forstå forholdet mellom ansiktet og språket: «Sporet av den Andre som fenomen antyder at Ansiktet kan anses gjennom språket, men samtidig representerer Sporet det som i egentlig forstand ikke lar seg fiksure» (Vestøl, 2006, s. 173).

I det digitale rom spiller også graden av simulering en sentral rolle. Å finne autentiske spor av andre vil alltid være utfordrende når vi kommuniserer, uavhengig av mediet vi bruker. Vi kan aldri vite den andre personens fulle intensjon, og våre møter innebærer derfor alltid en viss risiko. Imidlertid kan jakten på autentiske spor ytterligere reduseres i vår digitale kommunikasjon sammenlignet med fysiske møter på grunn av usikkerhet knyttet til simuleringen. Dette avhenger som nevnt noe av mediet vi bruker, enten det er chat eller videomøter. Vestøl tydeliggjør denne problematikken når han argumenterer for at det å

[L]ete etter spor av den Andre, å gjenkjenne skyggen av Ansiktet i språket, blir krevende når man må leve med en kontinuerlig uvisshet om simuleringsgraden i det sagte eller skrevne. I et samliv mellom mennesker er dette i lengden ganske uutholdelig. (Vestøl, 2006, s. 177)

Det kan derfor hevdes at usikkerhet rundt autenticiteten i sporet av den andre i digitale møter kan forsterke tvil og skape en følelse av avstand til andre. Fraværet av direkte verbale og kroppslige signaler i det digitale rom kan begrense vår evne til å oppfatte subtile nyanser i kommunikasjonen. Tonefall, ansiktsmimikk og andre kroppslige uttrykk spiller alle en viktig rolle i å skape tillit til hverandre. Når disse nyansene ikke er tilgjengelige for oss, kan vi bli usikre på om den andre virkelig mener det de kommuniserer, eller om

de skjuler motiver. Denne tvilen undergraver tilliten vi normalt ville hatt i en umiddelbar fysisk interaksjon, der vi enklere kunne bruke våre sanselige og mellommenneskelige opplevelser til å vurdere den andres autenticitet. Dermed argumenteres det for at digital kommunikasjon kan svekke vår følelse av autenticitet og tillit til andre.

I dette delkapittelet har utfordringer knyttet til autenticitet og tillit i digital kommunikasjon vært utforsket ved å anvende nærhetsetiske perspektiver. Samtidig påpeker Vetlesen hvordan mediefilosofiske problemstillinger utfordrer kjernen ved nærhetsetikken (Vetlesen, 2003, s. 76), som tradisjonelt tar utgangspunkt i det umiddelbare fysiske møtet. For å belyse temaet videre i kapittelet er også refleksjonene til Turkle relevante. I likhet med nærhetsetiske tenkere vektlegger hun betydningen av meningsfulle forbindelser mellom mennesker. Turkle har forsket direkte på digital kommunikasjonsteknologi og argumenterer for at den hindrer oss i å etablere dype forbindelser med hverandre (Turkle, 2017, s. 77). Forpliktelsen i våre relasjoner er et tydelig felles tema i disse perspektivene. Hos Løgstrup omtales forpliktelsen som en etisk fordring, en grunnholdning i menneskelivet. For Lévinas er den andres ansikt vår forpliktende etiske base. Kan digital teknologi som samtaleroboter svekke vår evne til å forplikte oss til andre mennesker? Dette spørsmålet står sentralt i neste delkapittel.

Samtaleroboter og forpliktelsesløse relasjoner

Turkle har fulgt med på utviklingen av digital kommunikasjonsteknologi siden 1980-tallet og er fortsatt aktiv på feltet. Opprinnelig var hun mest optimistisk til teknologien, men senere har hun blitt mer kritisk. I *Alone Together* utforsker hun digital kommunikasjonsteknologis virkning på hvordan vi kommuniserer og forholder oss til hverandre. Boka er derfor viktig i diskusjonen om forpliktende relasjoner i vår tid. I innledningen oppsummerer hun sine argumenter:

Digital connections and the sociable robot may offer the illusion of companionship without the demands of friendship. Our networked life allows us to hide from each other, even as we are tethered to each other. (Turkle, 2017, s. 1)

Selv om vi er mer tilgjengelige for hverandre enn noensinne, påpeker Turkle hvordan digital kommunikasjon gjør det mulig for oss å skjule vårt autentiske selv for hverandre. Refleksjonene rundt samtaleroboter er viktige da de er forlokkende maskiner i våre sårbare sosiale liv. Det er viktig å merke seg at det finnes flere positive sider ved samtaleroboter som ikke blir diskutert nærmere i kapittelet. Som digitale assistenter kan de finne relevant informasjon, foreslå ideer, hjelpe med å diskutere argumenter, lage gode sammendrag av tekster og mye mer. Det kritiske perspektivet som løftes her, er aspekter knyttet til relasjoner med samtaleroboter. Basert på intervjuer som Turkle (2017) refererer til, beskriver hun hvordan mennesker blir utsatt for illusjoner av relasjoner når de samhandler med samtaleroboter, der relasjonen mangler en gjensidig forpliktelse. Ifølge nærhetsetikere er derimot mellommenneskelige forbindelser forpliktende, gjensidige og innebærer moralske krav. Turkle formidler lignende tanker i sitatet over, og dette blir utforsket nærmere i det følgende.

Personaliserte og performative vennskap

Sosiolog Barry Wellman bruker begrepet *nettverksindividualisme* for å beskrive hvordan folk har gått fra tradisjonelle lokale og familiære vennskap til å kunne bli kjent med hvem som helst gjennom digital kommunikasjon (Wellman, 2001). Mange har betraktet denne utviklingen som utelukkende positiv. Likevel viser flere studier at mange, spesielt blant unge mennesker, opplever mer sosial isolasjon, ensomhet og depresjon i digitale tider (Primack et al., 2017; Twenge & Campbell, 2018). Studiene er imidlertid tvetydige da det er utfordrende å påvise den konkrete sammenhengen mellom bruk av sosiale medier, depresjon og ensomhet. Det er ikke nødvendigvis en enkel forklaring på om ungdommer som bruker mye tid på sosiale medier, blir mer deprimerte og ensomme, eller om de som allerede er deprimerte og ensomme, bruker mer tid på sosiale medier. Uavhengig av korrelasjonen er opplevelsen av depresjon og ensomhet reell for mange. Dette kan gjøre at noen søker nye former for sosiale relasjoner, inkludert forbindelser med samtaleroboter. Robotene virker stadig mer autentiske i sin imitasjon av mennesker og blir stadig mer utbredt i samfunnet, blant annet som en integrert del av sosiale medieplattformer som Snapchat og Facebook (Olsen, 2023).

I studien *My AI Friend* gjennomførte forskerne 19 dybdeintervjuer med mennesker som brukte samtaleroboter. Studiens mål var å utforske

vennskapet mellom mennesker og kunstig intelligens (Brandtzæg et al., 2022, s. 404). Studiens funn viser at mange opplever mye av det samme i vennskap med samtaleroboten som i vennskap med mennesker. Intervjudeltakerne oppga å ha følelsesmessige bånd til Replika. Mange påpekte også fordelene ved forholdet til samtaleroboten sammenlignet med menneskelige vennskap. Tilgjengelighet var en av de mest sentrale fordelene da samtaleroboter alltid er tilgjengelige og svarer umiddelbart. Flere bemerket i tillegg at det følte tryggere å dele intime og private hemmeligheter med Replika (Brandtzæg et al., 2022, s. 418–419). Disse personaliserte vennskapene som tilbys av samtaleroboter, skreddersys etter brukernes behov. Dermed kan de utnytte menneskers usikkerhet. Vi er sårbare, ønsker å bli likt av andre og er redde for å bli avvist. Derfor kan det føles tryggere å oppsøke noen vi alltid vet vil være tilgjengelig, og som aldri vil dømme oss. Et av problemene som Turkle (2017) påpeker, er imidlertid at forholdet mellom menneske og samtalerobot mangler gjensidig forpliktelse. Som mennesker har vi alltid mulighet til å trekke oss ut av slike relasjoner, mens en samtalerobot ikke vil kunne følge opp vennskapet på samme måte som et menneske kan.

Filosof Judith Butlers teori om performativitet fokuserer på kjønnsroller, som hun diskuterer i *Gender Trouble* (1990). Butler argumenterer for at kjønn ikke er en fast og iboende identitet, men heller noe vi utøver basert på kulturelle og sosiale forventninger. På samme måte som det finnes forventninger knyttet til å være en mann eller kvinne, finnes det forventninger til hvordan man skal være en venn. Når mennesker samhandler med samtaleroboter som er programmert til å simulere vennskap, kan vi utføre rollen som venn på en måte som er formet av våre kulturelle og sosiale forventninger. Selv om menneskets interaksjon med samtaleroboter innebærer å spille en rolle, er det likevel fundamentalt forskjellig fra relasjoner mellom mennesker. Samtaleroboten kan simulere rollen som venn, men den har verken bevissthet eller følelser. Den kan derfor ikke gjengjelde eller forstå nyansene i et menneskes sinn eller mellommenneskelige forbindelser. Til tross for dette øker bruken av samtaleroboter, også innen helsesektoren. Videre drøftes spørsmålet om det er etisk forsvarlig å bruke samtaleroboter i terapi.

Samtaleterapi uten empati

I en studie om bruk av samtaleroboter i terapi beskrives det hvordan de stadig oftere benyttes i terapeutiske settinger som tidligere kun ble tilbudt av høyt

utdannet helsepersonell (Fiske et al., 2019, s. 2). Dette har mange sosiale og etiske implikasjoner som det er viktig å reflektere over. Forskerne i studien etterlyser klare retningslinjer for når, hvordan og om samtaleroboter bør brukes i terapi-sammenheng. De foreslår at dersom de blir brukt, bør pasientene være tydelig informert om at de interagerer med en samtalerobot og ikke en menneskelig terapeut. Forskerne argumenterer for at robotene kun bør være et supplement til profesjonelle terapeuter, og at algoritmene må undersøkes nøye for eventuelle forutinntattheter i programvaren (Fiske et al., 2019, s. 7–8).

Samtaleroboter er nå i stand til å simulere menneskelige samtaler uten store problemer, og teknologien vil trolig bli enda mer tilsynelatende autentisk i tiden fremover. Et gjentakende argument for bruk av samtalerobotene i terapi er at de kan frigjøre tid for helsepersonell, slik at de kan utføre andre viktige oppgaver. Imidlertid finnes det mange alternative løsninger som ikke innebærer å erstatte menneskelig helsepersonell med samtaleroboter, for eksempel økt rekruttering av mennesker i helsesektoren. I et podkast-intervju i *Speaking of Psychology* peker Turkle på en problematisk side ved å bruke samtaleroboter som terapeuter. Hun sier: «The fact that they can say the right things for 15 minutes, does not mean that they have any qualifications at all» (Mills, 2022, 40:30–40:39). Turkle er skeptisk til å benytte samtaleroboter i situasjoner der mennesker trenger terapi. Det er likevel viktig å merke seg at selv profesjonelle menneskelige terapeuter ikke er feilfrie i samtalerapi, til tross for deres høye utdanning og lange erfaring. Det holder derfor ikke kun å kritisere samtalerobotene for deres manglende kvalifikasjoner. Man må formulere overbevisende argumenter som ikke bare bygger på ideen om at en samtalerobot potensielt kan ta feilaktige og uegnede valg.

Mennesker som går i terapi, kan betraktes som ekstra sårbare på grunn av sykdom eller vanskelige livssituasjoner, og møtet med en samtalerobot i denne konteksten kan derfor være spesielt problematisk. Mennesker i terapi trenger ikke bare effektive verktøy for å håndtere hverdagen, noe samtaleroboter kan bidra med ved sin evne til å gjenkjenne kognitive mønstre og ha kunnskap om effektive metoder. Det som imidlertid mangler hos samtaleroboter, er evnen til virkelig å se den andre, gjenkjenne og anerkjenne følelser, vise omsorg og være til stede for mennesket. Rent praktisk vil derfor ikke en samtalerobot kunne gi den nødvendige oppfølgingen til en pasient.

Samfunnsutviklingen synes å være i ubalanse når tilgjengelighet og effektivitet vurderes som viktigere enn autentisk nærhet. En som har kritisert denne

samfunnsutviklingen, er sosiolog og filosof Zygmunt Bauman. Han argumenterer sammen med Leonidas Donskis for at en tidsalder preget av økende relativisme når det gjelder verdier, kan føre menneskeheten inn i moralsk blindhet og følelsesmessig avstumpethet (Bauman & Donskis, 2013). Det kan derfor være klokt å bremse denne utviklingen. Som visesanger Ole Paus sa: «Når alt blir like gyldig, blir vi likegyldige» (sitert i Foros & Vetlesen, 2015, s. 77).

Skiller mellom menneske og maskin

Vi bør tenke nøye igjennom hva som gjør relasjoner autentiske og tillitsvekkende. Argumenter fra både Løgstrup og Turkle kan være nyttige i denne refleksjonen. Når det gjelder mellommenneskelige møter, krever de at vi er forpliktet og investerer noe av oss selv. Ifølge Løgstrup er tillit sentralt i å opprettholde og bygge relasjoner, og tillit er en grunnleggende faktor i autentiske forbindelser mellom mennesker (Løgstrup, 1993, s. 22). På den andre siden er forhold til samtaleroboter uforpliktende, siden de verken kan gjengjelde eller forstå nyansene i et menneskesinn, og vi kan enkelt velge å avslutte kontakten når som helst. Med inspirasjon fra nærhetsetiske perspektiver og Turkles refleksjoner trekkes det derfor frem fem eksempler på forskjeller mellom mennesker og samtaleroboter. Disse eksemplene illustrerer hva samtaleroboter ikke kan forstå eller etterligne på grunn av manglende bevissthet, følelser og personlige erfaringer. Det er viktig å bemerke at dette ikke er en fullstendig og systematisk oversikt over skiller mellom menneske og maskin, men heller et forsøk på å fremheve noen sentrale aspekter:

Empati: Mellommenneskelige relasjoner innebærer vanligvis evnen til å føle med og forstå andres følelser. Samtaleroboter kan programmeres til å gjenkjenne og reagere på følelser i en viss grad, men de har ikke evnen til virkelig å føle med eller oppleve følelser på samme måte som mennesker.

Intuisjon: Mellommenneskelige relasjoner involverer ofte en intuisjon eller magefølelse som hjelper oss å forstå andre på et dypere nivå. En samtalerobot kan analysere og gjenkjenne mønstre, men den kan ikke ha samme nivå av intuisjon eller personlig innsikt som mennesker.

Delte opplevelser: Mellommenneskelige relasjoner er ofte basert på opplevelser og personlige minner som vi deler med andre. Samtaleroboter kan simulere samtaler og interaksjoner, men de har ikke evnen til å erfare eller referere til delte opplevelser og minner på samme måte som mennesker.

Uforutsigbarhet: Mellommenneskelige interaksjoner er ofte uforutsigbare, hvor uventede samtaler, følelser og opplevelser oppstår spontant. En samtalerobot kan programmeres til å respondere på situasjoner og spørsmål, men den har ikke samme grad av spontanitet eller uforutsigbarhet som mennesker.

Forpliktelse og Tillit: Mellommenneskelige relasjoner innebærer vanligvis en gjensidig forpliktelse, og tillit fremkalles og opprettholdes gjennom denne forpliktelsen. Samtaleroboter kan programmeres til å følge et sett med regler og reagere i samsvar med dem, men de mangler empati, intuisjon, delte opplevelser og uforutsigbarhet som eksisterer i et forpliktende og tillitsfullt mellommenneskelig samliv.

Vennskap, ghosting og netthets

Et sentralt normativt spørsmål når det gjelder utbredelsen av samtaleroboter i relasjoner, er om de tilfredsstillt våre grunnleggende menneskelige behov for tilhørighet, nærhet og vennskap. Turkle gir et tankevekkende svar:

Dependence on a robot presents itself as risk free. But when one becomes accustomed to «companionship» without demands, life with people may seem overwhelming. Dependence on a person is risky – it makes us subject to reaction – but it also opens us to deeply knowing another. (Turkle, 2017, s. 77)

Brandtzæg et al. (2022, s. 404) påpeker at personlige vennskap med samtaleroboter som er tilpasset våre behov, kan endre vår oppfatning av hva vennskap er. Et gjengående argument i dette kapitlet er at relasjoner med samtaleroboter er uten forpliktelse og risiko. Dersom disse relasjonene endrer vår oppfatning av vennskap, kan de også over tid påvirke våre forhold til andre mennesker.

Et meningsfylt vennskap innebærer motstand. Vi må være tolerante overfor hverandres ulike meninger og holdninger, men også kunne si fra dersom den andres oppførsel er urimelig. En samtalerobot er vanligvis programmert til å gi støtte, være enig med oss og etterligne våre synspunkter og vår kommunikasjonsstil. Den kan derfor fungere som en bekreftelsesboble eller et ekkokammer med oss selv. Dette kan svekke relasjonene våre med andre mennesker, der vi sannsynligvis vil møte motstand. Dersom vi ikke har erfaring med å håndtere motstanden, kan det virke enklere å forholde seg til en samtalerobot. Måten mennesker interagerer med samtaleroboter på i dagliglivet, kan derfor ha store konsekvenser for hvordan vi forholder oss til hverandre. I tillegg er det verdt å bemerke at de fleste samtaleroboter blir utviklet av kommersielle selskaper med økonomiske motiver. Det er viktig at vi kritisk reflekterer over motivene til disse selskapene og er klar over at de potensielt kan utnytte mennesker som har dype forbindelser med samtaleroboter, for å selge tjenester, produkter og ideer.

Relasjonen mellom mennesker og samtaleroboter kan virke forpliktelsesløse, men hva med mellommenneskelige relasjoner når vi kommuniserer digitalt? Dette kan undersøkes ved å se nærmere på fenomenet *ghosting*. Ghosting har blitt vanligere med økningen av digital kommunikasjon, spesielt i datingapper. Å *ghoste* noen betyr å avbryte all kontakt uten noen forklaring. I en studie utført i Nederland undersøkte forskere opplevelsen til 328 brukere av datingapper som hadde erfaring med ghosting. Blant deltakerne i studien som innrømmet at de hadde ghostet noen, oppga 22 prosent direkte at de ikke følte noen forpliktelse overfor andre. Melanie var blant dem som utdypet svaret: «I don't owe the other person an explanation given that I did not meet this person face-to-face» (Timmermans et al., 2021, s. 792). Dette utsagnet tydeliggjør hvordan mellommenneskelige relasjoner kan virke uten forpliktelser når vi kommuniserer digitalt, i motsetning til direkte fysiske møter. Samtidig viser studien at forpliktelse var en underliggende faktor for flere enn dem som direkte uttalte det. Noen oppga at de ghostet fordi de følte at den andre personen ikke ønsket å forplikte seg, eller for å unngå konfrontasjoner og derfor trakk seg stille ut (Timmermans et al., 2021, s. 791).

Det ville vært en mer ærlig og respektfull tilnærming å avslutte relasjonen ved å møtes ansikt til ansikt og forklare hvorfor man føler at relasjonen ikke fungerer, fremfor å avslutte all kontakt uten å oppgi grunn. Digital kommunikasjon har gjort det enkelt å ghoste og avslutte relasjoner på denne måten. Kanskje kunne man forutsett en slik trend med utgangspunkt i Løgstrups

etiske fordring (1956/2010) og Lévinas' refleksjoner om den andres ansikt (1961/1996). Kan det tenkes at mennesker mister en grunnleggende moralsk base når vi ikke må å forplikte oss eller forholde oss til hverandre fysisk, og heller ikke behøver å se hverandre i øynene når vi tar slike beslutninger?

Et annet eksempel på hvordan mangel på fysisk samhandling kan påvirke moralsk adferd, kan ses i hvordan noen velger å uttrykke seg digitalt, spesielt i kommentarfelt på sosiale medier, som overstrømmes av hatefulle ytringer. En oversiktsartikkel om netthets fra 2021 konkluderer med at hatprat blir forsterket av internett og sosiale nettverkstjenester: «cyberhate in general, seems to be amplified by the use of the Internet and social networks, resulting in the proliferation of stereotypes and worse damage» (Castaño-Pulgarín et al., 2021, s. 5). Årsakene til dette er selvfølgelig komplekse. Det er for eksempel sannsynlig at algoritmer i sosiale nettverkstjenester bidrar til polarisering ved å fremheve og gi mest oppmerksomhet til de mest ekstreme ytringene, etter som dette genererer flest klikk. Likevel kan man argumentere for at usikkerhet rundt graden av simulering, samt mangelen på autentisitet og tillit i digital kommunikasjon, kan spille en sentral rolle når det gjelder netthets.

Oppsummering og utblikk

Dette kapittelet har omhandlet autentisitet og tillit i digitale relasjoner, og det tar opp spørsmålet om hvordan digital kommunikasjon og samtaleroboter kan påvirke disse fenomenene. I kapittelet har eksempler vært benyttet, og de har blitt diskutert i lys av nærhetsetiske teorier og mediasosiologiske perspektiver. Refleksjonsspørsmålet oppsummeres i det følgende:

- Hvordan kan digital kommunikasjon og forbindelser med samtaleroboter påvirke autentisitet og mellommenneskelig tillit?

I våre digitale tider kan tilliten til hverandre svekkes når vi kommuniserer digitalt, fordi vi er usikre på hvor autentiske møtene våre egentlig er. Det er viktig å bemerke at mennesker, medier og kommunikasjonsformer varierer, og at digital kommunikasjon kan ha en spesielt sentral verdi for ens sosiale

liv i noen situasjoner, men i kapittelet drøftes fenomenene mer generelt. For eksempel kan chat og e-post skape mer usikkerhet enn videomøter, der vi kan lese kroppsspråk og ansiktsuttrykk. Likevel er det utfordrende å vite om den vi kommuniserer med, er autentisk, og i chat kan vi til og med være usikre på om vi snakker med et menneske i det hele tatt. Kapittelet åpnet med et sitat av Oscar Wilde som fortreffelig skildrer hvordan kunstige relasjoner kan true dyp innsikt og meningsfulle forbindelser med andre: «The first duty in life is to be as artificial as possible. What the second duty is no-one has as yet discovered. (Wilde, 1894/1971, s. 433)

I studien av Brandtzæg et al. (2022) diskuteres hvordan forbindelser mellom mennesker og samtaleroboter kan bidra til en ny definisjon av vennskap, da de kan skreddersys etter brukernes behov. Det er forståelig hvorfor mennesker ønsker å danne relasjoner med samtaleroboter. Vi er sårbare, vi vil bli likt av andre, og vi frykter avvisning. Derfor kan det føles tryggere å søke tilflukt hos noen som alltid vil være tilgjengelige og aldri dømmer oss. Interaksjonen mellom mennesker og samtaleroboter simulerer vennskap, men mangler grunnleggende elementer som empati, intuisjon og gjensidig tillit som er viktige i dype mellommenneskelige relasjoner. Dermed kan autenticitet, tillit og forbindelser mellom mennesker trues av interaksjon med samtaleroboter, spesielt fordi slike relasjoner mangler en gjensidig forpliktelse.

Turkle påpeker hvordan risikofrie relasjoner med samtaleroboter normaliserer vennskap uten forpliktelser, og dette kan gjøre det overveldende å engasjere seg overfor andre mennesker (Turkle, 2017, s. 77). Dype mellommenneskelige forbindelser innebærer risiko og forpliktelse, og det er gjennom forpliktelsen at autenticitet og tillit kan utvikles, noe som gir oss mulighet til virkelig å forstå hverandre. Samtaleroboter kan være nyttige som digitale assistenter i visse situasjoner, men det er viktig å være kritisk til bruken av dem i terapissammenhenger. De vil aldri kunne se den andre, gjenkjenne og anerkjenne følelser, gi omsorg eller være til stede for en bruker som er i en sårbar situasjon. En relativistisk holdning som vektlegger effektivitet fremfor verdier, kan i verste fall føre til moralsk blindhet og følelsesmessig avstumpethet i mellommenneskelige møter, som Bauman og Donskis (2013) påpeker.

Digital kommunikasjon mellom mennesker kan også true dype forbindelser. Når vi ikke er fysisk til stede for hverandre, når vi skjuler eller filtrerer ansiktene våre, mister vi en grunnleggende basis for våre etiske evner og moralske handlinger. Ghosting og netthets er tydelige eksempler på hvordan

digitale mellomenneskelige møter ikke like tydelig preges av en gjensidig forpliktelse. Vi opplever ikke den samme avhengigheten og ansvaret for hverandre som i direkte, verbale og kroppslig-sanselige møter.

Mediepedagog David Buckingham (2019, s. 56) påpeker at kritisk tenkning bør føre til kritisk handling. Implikasjonene av det som er diskutert i kapitlet, kan ha konsekvenser for mediepedagogikkfeltet, og dette er derfor et tema som bør utforskes i tiden fremover. Dersom digital kommunikasjon er i ferd med å endre måten vi forholder oss til hverandre på, kan det også påvirke grunnleggende dannelsesprosesser. Danning med medier blir dermed viktig å utforske nærmere. Hvilke praktisk-etiske konsekvenser har det at samtaleroboter betraktes som venner og anvendes i terapisisituasjoner? Kapitlet har skissert et kritisk blikk over dette temaet, men det gjenstår å utforske hverdagskonsekvensene av disse teknologiene. Det overordnede spørsmålet som er reist i kapitlet, og som ikke kan besvares fullt ut her, er hvordan vi kan dra nytte av og leve gode liv med digital kommunikasjonsteknologi.

Referanser

- Bauman, Z. & Donskis, L. (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. Polity.
- Brandtzæg, P. B., Skjuve, M. & Følstad, A. (2022). My AI Friend: How Users of a Social Chatbot Understand Their Human–AI Friendship. *Human Communication Research*, 48(3), 404–429. <https://doi.org/10.1093/hcr/hqac008>
- Buckingham, D. (2019). *The Media Education Manifesto*. Polity Press.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Castaño-Pulgarín, S. A., Suárez-Betancur, N., Vega, L. M. T. & López, H. M. H. (2021). Internet, social media and online hate speech: Systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 58, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2021.101608>
- Fiske, A., Henningsen, P. & Buyx, A. (2019). Your Robot Therapist Will See You Now: Ethical Implications of Embodied Artificial Intelligence in Psychiatry, Psychology, and Psychotherapy. *Journal of Medical Internet Research*, 21(5), 1–12. <https://doi.org/10.2196/13216>
- Foros, P. B. & Vetlesen, A. J. (2015). *Angsten for oppdragelse: Et samfunnsetisk perspektiv på dannelse* (2. utg.). Universitetsforlaget.
- Hystad, J. (2023, 23. mars). Norsk forskning: ChatGPT svarte godt, og ble ikke avslørt i 4 av 10 tilfeller. *Khrono*. <https://khrono.no/norsk-forskning-chatgpt-svarte-godt-og-ble-ikke-avslort-i-4-av-10-tilfeller/769527>
- Jones, B. C., DeBruine, L. M., Little, A. C., Conway, C. A. & Feinberg, D. R. (2006). Integrating Gaze Direction and Expression in Preferences for Attractive Faces. *Psychological Science*, 17(7), 588–591. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01749.x>
- Kemp, P. (1996). *Det uerstattelige: En teknologi-etikk* (M. Svagård, Overs.). Gyldendal.
- Leknes, S., Wessberg, J., Ellingsen, D.-M., Chelnokova, O., Olausson, H. & Laeng, B. (2013). Oxytocin enhances pupil dilation and sensitivity to «hidden» emotional expressions. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 8(7), 741–749. <https://doi.org/10.1093/scan/nss062>
- Leppänen, S., Møller, J. S., Nørreby, T. R., Stæhr, A. & Kytölä, S. (2015). Authenticity, normativity and social media. *Discourse, Context & Media*, 8, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2015.05.008>
- Lévinas, E. (1961/1996). *Totalitet og uendelighet: Et essay om exterioriteten* (M. Crone, Overs.). Hans Reitzel.
- Lévinas, E. (2000). *God, death, and time* (B. Bergo, overs.). Stanford University Press.
- Løgstrup, K. E. (1956/2010). *Den etiske fordring* (4. utg.). Klim.
- Løgstrup, K. E. (1993). *Norm og spontaneitet: Etik og politik mellom teknokrati og diletantokrati*. Gyldendal.
- Mills, K. I. (programleder) (2022, mai). Is technology killing empathy?: With Sherry Turkle, PhD [Podkastepisode]. I *Speaking of Psychology*. APA. <https://www.apa.org/news/podcasts/speaking-of-psychology/anti-empathy-machine>
- Olsen, S. J. (2023, 28. februar). *Snapchat lanserer chatbot: Sier unnskyld på forhånd*. TEK.no. <https://www.tek.no/nyheter/nyhet/i/O8z1vl/snapchat-lanserer-chatbot-sier-unnskyld-paa-forhaand>

- Primack, B. A., Shensa, A., Sidani, J. E., Whaite, E. O., Lin, L. Y., Rosen, D., Colditz, J. B., Radovic, A. & Miller, E. (2017). Social Media Use and Perceived Social Isolation Among Young Adults in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 53(1), 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2017.01.010>
- Schaubert, V. (2019, 27. januar). *Først da Mats var død, forsto foreldrene verdien av gamingen hans*. NRK. https://www.nrk.no/dokumentar/xl/forst-da-mats-var-dod_-forsto-foreldrene-verdien-av-gamingen-hans-1.14197198
- Spiers, A. S. D. & Calne, D. B. (1969). Action of dopamine on the human iris. *British Medical Journal*, 4(5679), 333–335. <https://doi.org/10.1136/bmj.4.5679.333>
- Timmermans, E., Hermans, A.-M. & Oprea, S. (2021). Gone with the wind: Exploring mobile daters' ghosting experiences. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(2), 1–19. <https://doi.org/10.1177/0265407520970287>
- Turkle, S. (2017). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other* (3. utg.). Basic Books.
- Twenge, J. M. & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.10.003>
- Vestøl, J. M. (2006). I Ansiktets fravær?: Etikdidaktiske refleksjoner på terskelen til cyberspace. *Nordic Studies in Education*, 26(2), 166–177. <https://doi.org/10.18261/ISSN1891-5949-2006-02-05>
- Vetlesen, A. J. (2003). Det forpliktende møtet. I Y. Fritze, G. Haugsbakk & Y. T. Nordkvelle (Red.), *Dialog og nærhet: IKT og undervisning* (s. 76–93). Høyskoleforlaget.
- Vetlesen, A. J. & Nortvedt, P. (1996). *Følelser og moral* (2. utg.). Ad Notam Gyldendal.
- Wellman, B. (2001). Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 227–252. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309>
- Wilde, O. (1894/1971). Phrases and philosophies for the use of the young. I R. Ellman (Red.), *The Artist as Critic: Critical Writings of Oscar Wilde* (s. 433–439). Random House. <https://doi.org/10.4159/9780674287419-024>

